

Balta Iderkeyew

Category: Kitapcy, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Balta Iderkeyew Men-men diýen aslym bardyr!

► BALTA IDERKEYEW (ÖWEZOW)

1773-1775-nji ýyllaryň daýhan urşy hakynda biziň hemmämiz bilýäris, oňa Ýemelýan Pugaçýow baştutanlyk edipdi. Ýöne welin Ý.Pugaçýowyň ştab naçalnigi Balta Iderkeyewiň kimdigi täze mekdep okuwçylary we WUZ-lar üçin okuw esbaplarynyň ýekejesinde-de görkezilmeýär. Awtorlaryň biri oňa tatar diýseler, beýlekileri oňa başgyrt diýýärler. Emma Orenburg Gizlin komissiýasynyň sorag protokollary düýbünden başga zat hakynda aýdýar. Sorag edilende, Balta özüniň Ýaıkde (Uralda) doglandygyny, öz kakasynyň Awýazdygyny..., aslynyň türkmenigini, ýaık kazaklaryndandygyny, ýöne bir sebäp bilen Türkmenistana gidendigini we kiçijik ogluny garyndaşy tataryň hossarlygyna, otstawkadaky kazan Iderkey Baýmekowa galdyrandygyny, ol özüni öz ogly ýaly terbiýeländigini, şonuň üçin-de «Meniň adym Iderkeyew bolupdyr» diýip jogap beripdir. Öz kakam soňra Pugaçýowyň gozgalaňynyň oň ýanynda Ýaige gelipdir ~ diýýär.

Taryhçy R.W.Owçinnikow hem Balta türkmen bolupdyr: «Baltaý Iderkeyew (1750-nji ýylda doglupdyr) türkmenlerden ýaık kazagy 1772-nji ýylda Ýaıkde bolan gozgalaňa gatnaşypdyr, 1773-nji ýylyň sentýabryndan 1774-nji ýylyň martyna çenli Pugaçýowyň stawkasynda mürzw bolupdyr, gündogar dillerindäki ähli ýazgylary ýöredipdir. Pugaçýowyň başgyrtlara, gazaklara, tatarlara permanlarynyň awtory bolupdyr» diýip ýazýar.

Tatar alymy S.H.Alyşew hem Balta Iderkeyew türkmen diýýär, ýöne onuň kakasynyň ady Apbas Todoşew diýip hasaplaýar, ol tatar Idyr Bihmutowyň (Baýmekowyň) uýýasy Minnebikä öýlenipdir diýip hasaplaýar.

...Türkmen taýpalary gadym wagtlarda ýaık kazaklarynyň üstüne

goşulyp, Uralyň territoriýasynda ornaşypdyrlar. 1769-njy ýylda Ýaik şäherinde saparda bolan akademik P.S.Pialas ol ýerde türkmenler köp, olar gawun ekýärler diýip ýazypdyr.

Ýaik kazaklary balyk tutmak, ekerançylyk, aw awlamak, senetçilik bilen meşgullanyp, birneme erkin ýaşapdyrlar. Ýöne Ýekaterina II kazaklaryň hukugyny kesmegi karar edipdir: kazak toparlaryny (olarda atamanlar saýlanýan eken) ~ ýüzbaşylary, ýesaulary dargatmagy, kazaklary harby gulluga almagy, ýaik esgerleriniň sanyny 30 müňe çenli kemeltmegi karar edipdir. Beýleki kazaklar daýhana öwrülipdirler. Bu çäreler ýaik kazaklarynyň 1772-nji ýylyň ýanwarynda uly gozgalaň turuzmagyna getiripdir. Hut şol gozgalaňa kazaklar we türkmenler gatnaşypdyr. Olaryň arasynda Balta Iderkeýew hem bar eken (dokumentlerde Iderkeýew diýlip ýazylanlygy üçin ony üýtgetmegiň manysy ýok). Geljekki pugaçýowçylar Şigaýew Çika-Zarubin, Tolkaçew we beýlekiler gozgalaňa aktiw gatnaşypdyrlar. 1772-nji ýylyň ýazynda general Freýman kazaklaryň gozgalaňyny zabun basyp ýatyrypdyr. Birnäçeleri wepat bolupdyr, kimler çöle gaçypdyr, käbirleri nähili bolarka diýip gizlenipdirler. Ýaik bulaşypdyr. Ýaik kazaklarynyň ýagdaýyny nazara alyp, olaryň arasynda don kazagy Ýemelýan Pugaçýow peýda bolupdyr, ol özüni Pýotr III ~ hamala patyşanyň yzarlamasyndan halas bolan Ýekaterina II-niň äridirin diýip yglan edipdir.

1773-nki ýylyň sentýabrynyň başynda täze peýda bolan «imperatoryň» töweregine ýaik kazaklarynyň has gujurly topary ýygnanypdyr, şol topar gozgalaňa işjeň taýýarlanyp başlapdyr. Topar bary-ýogy 9 adam eken (Ý.Pugaçýowyň özi bilen). Iň esasy zat bolsa olaryň arasynda iki türkmen ~ Balta bilen «Amanyg» bar eken. «Ýaik kazagy Orazgeldi Amanow, asly türkmen, şeýle hem tatar Iderkeý Baýmekow we galmyk Süzük Malaýew. Pugaçýowyň ýerleşýän ýeri häkimiýetlere mälum bolýar we 15-nji sentýabrda Usihe 30 adamly otrýad ugradylýar. Pugaçýow aljyraýar. Iderkeý «dädä» Budarin gyşlagyna gitmegi maslahat berýär we goşun toplamak üçin tatarlaryň arasyna gidýär.

17-nji sentýabrda Iderkeý Baýmekow bilen Balta 20 kazak-tatar otrýady bilen Ý.Pugaçýowy garşylapdyrlar. Beýleki kazaklar hem

gelip başlapdyr. Opolçeniýäniň sany 80 adama çenli köpelişdir. Şol gün Pugaçýowyň birinji permany okalypdyr, ony I.Piçitilini ýazypdyr. Iderkeý Baýmekow Ýaik derýasyndan üç wýorstlykda gonan gazak hany Nurala hat ýazmagy maslahat beripdir. Haty tatar dilinde Balta ýazypdyr. Ol «imperatoryň» adyndan ilkinji perman bolupdyr. Nuraly han kazanly tatar Zabiri «Pýotr III-iň» şahsyýetini tassyklamak üçin iberipdir. Ýolda Zabir Orazgeldi Amanowa duşupdyr, ol ony stawka eltipdir.

1773-nji ýylyň 18-nji sentýabrynda Balta Nuraly hana ýene bir hat ýazypdyr. Bu hatyň täsinligi onda biziň watandaşymyz Orazgeldiniň ady görkezilýänligidir.

«Kiçi gazak juzy Nuraly hanyň özüne perman.

Men siziň hemmeler tarapyndan hormatlanylýan patyşaňyz, meniň hemme raýatlarym beýlekilwe we beýlekiler tarapyndan, Pýotr Fýodorowiç. Gyrgyz-gazak hany Nuraly hana şunuň bilen buýruk berýärim. Meniň şübhämi aýyrmak üçin şu haty alanyňyzdan 100 adam bilen öz ogullaryňyzyň birini meniň ýanyma iberiň, siz şeýdip öz wepalydygyňyzy subut edersiňiz. Men siziň ýanyňyza ýollan adamym Oraz Amanowyň ýoldaşlary bilen bile gelsin. Imperator Pýotr Fýodorowiç».

Nuraly hanyň ýanyna iberilen Orazgeldi Amanow gezende starşına I.K.Akutinini kazak otrýadynyň eline düşýär we Ýaik şäherine getirilýär, şol ýerde dökülip perman ondan alynýar.

Sorag edilende Amanow Pugaçýowy «Ýalan şa» diýmegiň ýerine «Hakyky şa» diýip berk aýdýar. Mundan başga-da, Pugaçýowyň esgerleriniň sanyny esse ýarym artdyryp görkezýär, şondan soň hökümetiň 2 müň adamly otrýady we dragunlar çozmaga het edip bilmeýär. Gaýduwsyz türkmen galp zat aýtmadyk bolsa Ý.Pugaçýowyň soňraky ykbalynyň nähili boljakdygyny kim bilýär. Beýleki türkmen ~ Balta Ý.Pugaçýowyň işjeň kömekçileriniň biri, «imperatoryň» ideýasyny türki halklaryň arasynda ýaýradýjy bolupdyr. 1773-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda Balta Orenburgyň 18 werst demirgazyk-gündogarynda ýerleşýän «Tatar Seýit erkinligine Ý.I.Pugaçýowyň permanyny» ýazypdyr we özi şol ýere gidipdir. Şol fakt hakynda seýit tatar Musa Uleýewiň

ýeke-täk ýatlamasy saklanypdyr, ol 30-njy sentýabrda Balta erkinligiň ýaşulysyna... bukjaly kagyzy berdi, özi-de şonda bu perman ýalan şa Pugaçýowdan diýip yglan etdi, ol bukja ýaşulyň elinde galdy, onda tatar dilinde ýaşula, seýit tatarlaryna, ýagny siz tatarlar oňa ýalan patyşa gulak asmaly we degişli derejede garşylamaly diýip okady» diýilýär.

1-nji sentýabrda seýit tatarlary Ý.Pugaçýowy dabaraly garşylapdyrlar. Şol ýeriň özünde Balta üç ekzemplýarda başgyrt hanlary Kinze Arslanowa, Alybaý Mürzegulowa we Kutkigilde Aburahmanowa perman ýazypdyr.

Taryhçy A.N.Usmanowyň ýazgylarynda daýhan urşy hakynda aýdylýar.

«...Kinze Pugaçýowyň ýanyna gelende lagerde Balta Idirkeýewden sowatly adamlardan başga hiç kim ýokdy. Ý.Pugaçýowyň goşunynyň deň ýary diýen ýaly «rus däl» halklardandy: tatar, başgyrt, galmyk, çuwaşlar, türkmenler we beýlekilerdi. Köp zatlar bolsa Baltanyň milli aýratynlygy nazara alyp, permany dogry ýazmagy başaryşyna baglydy. Barlagçy Owçinnikowyň ýazmagyna görä «...Orta taryhçy Aziýanyň arhaizmine we osmanizmine kybapdaş gündogar äheňinde Balta Iderkeýewiň tatar dilinde düwen permanlaryna şol bir wagtda çuň radikalizm häsiýetlidi».

Pugaçýowyň tatar dilinde ýazylan permanlaryna Baltanyň özi «Pýotr III» diýip gol çekendiginu hem belläliň. Munuň özi Balta Iderkeýewiň Ý.Pugaçýowyň aýdanlaryny ýazan mürze bolandygyny aňlatmaýar. Ol dogabitdi talantly we döredijilikli şahsyýet bolupdyr, hakyky diplomat we strateg eken. Onuň 1773-nji ýylyň 1-nji dekabrynda ýazan «Bütün halka yglan edilen habaryň manifesti» munuň şeýle bolandygyny görkezýär.

Balta manifest üçin Ý.Pugaçýowyň irki hatlaryny, şeýle-de Orsyýetde krepostnoýçylyk düzgüniň ýaýbaňlandyrylan tankydyň peýdalanylypdyr, pomeşiklere garşy urşa çagyrypdyr. «Manifest» şeýle meşhur bolupdyr, ony birnäçe gezek el bilen göçüripdir, ýüzbaşy Ýuskeý Kudaşow hatda ony tatar dilinden ors diline terjime edipdir we orslaryň arasynda propoganda üçin peýdalanylypdyr. Bu dokument «Daýhan urşunyň ilki döwründe

Pugaçýowyň stawkasynda zabun antifeodal dokument hökmünde görünyär».

1774-nji ýylyň 1-nji aprelinde Sakmaryň eteginde şäherçede bolan söweşde Balta Iderkeyew ýaralanypdyr we ýesir alnypdyr. Şol wagt Pugaçýow Başgyrdystana tarap yza çekilýän eken. Daýhan urşunyň ikinji etaby başlanypdyr. Başgyrt serkerdesi Salawat Ýulaýew öz halkyny azat edijilik göreşe galkyndyrypdyr. Onuň goşunyna «Truhmen wolostynyň» türkmenleri hem giripdir. Salawatyň köp sanly goşuny Ý.Pugaçýow bilen birleşipdir. «Imperatoryň» permany bilen ataman Derbetow Stawropolyň galmyklaryny feodallara we pomeşiklere garşy göreşe galkyndyrypdyr. Derbetewiň 15 müň gozgalaňçy goşunynda türkmenler bolan däldir diýip göz önüne getirmek kyn.

Ýöne soldatlar gozgalaň turzanlardan ýowuz ar alypdyr. Ý.Pugaçýow 1774-nji ýylyň sentýabrynda bir bölek kazaklar bilen galyp, çölleriň adamlaryny hökümet goşunlaryna garşy göreşe galkyndyrmaga synanyşypdyr. «Ýaike gelen biz Truhmen ülkesine gideris, ol ýerde ýa baý, ýa ýaşuly türkmen tanyşlarym bar. Kyn bolsa-da, ol ýerden Persiýa gideris» diýip ol aýdypdyr.

Emma ýanyndaky kazaklar ony Türkmenistana goýbermändirler we Ýaik şäherlerine gitmäge mejbur edipdirler, ýolda oňa has wepaly adamlardan halaa bolupdyrlar. 1774-nji ýylyň sentýabrynda daýhan urşunyň görnükli serkerdesi Iderket Baýmekow duýdansyz ýitirim bolupdyr. 1774-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda goly-aýagy daňlan Ý.Pugaçýow Ýaik şäherine getirilipdir. 1775-nji ýylyň 10-njy maýynda jezalandyrylypdyr. Balta Iderkeyew Senatyň hökümi boýunça Arhangelsk guberniýasyna ömürlük soldat gullugyna iberilipdir, şol ýerde hem onuň yzy ýityär.

Öwez GÜNDOGDYÝEW. Taryhy şahslar